

u doslidzhenniakh molodykh vchenykh m. Kharkova: Conference Proceedings of Pershoi miskoi nauково-praktychnoi konferentsii (pp. 147–150). Kharkiv: AT "Biznes Inform".

3. Shut, M. (2015). *Interpretatsiino-vykonavski muzychni hry: krok do tvorchosti, kras, oryhnalnosti* [Interpretation and performance musical games: A step towards creativity, beauty,

originality]. *Muzychnyi Kerivnyk*, 2, 4–12.

4. Shut, M. M. (2018). *Klasyfikatsiia muzychnykh ihor yak pedahohichnoho instrumentariiu formuvannia tvorchykh umin molodshykh shkoliariv* [Classification of music games as a pedagogical toolkit for the formation of creative skills of primary schoolchildren]. *Mystetstvo ta Osvita* [Art and Education], 2 (88), 1–4.

5. Shut, M.M. (2010). *Formuvannia tvorchykh umin molodshykh shkoliariv zasobamy muzychnykh ihor u navchalnomu protsesi* [Formation of creative skills of primary schoolchildren by means of music games in the educational process]. (Dissertation Abstract, Kharkiv).

Стаття надійшла до редакції 01.06.2018 р.

УДК 373.046-021.64:78

Аристова Людмила Сергіївна,

доктор філософії в галузі освіти, доцент кафедри музичного мистецтва Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна, e-mail: aristovaludmila8@gmail.com

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «СПРИЙМАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МИСТЕЦТВА» В КУРСІ «МИСТЕЦТВО. 1 КЛАС»

У статті подаються методичні рекомендації щодо реалізації змістової лінії «Сприймання та інтерпретація мистецтва» в процесі викладання інтегрованого курсу «Мистецтво. 1 клас» у контексті положень Нової української школи. Надаються методичні поради проведення з учнями первинного та повторного сприйняття музичного твору, викладено етапи організації сприйняття музики на уроці, запропоновано приклади запитань та завдань до окремих тем (за підручником «Мистецтво. 1 клас» авторів О. В. Калініченко, Л. С. Аристової).

Ключові слова: 1 клас, урок музичного мистецтва, змістова лінія «Сприймання та інтерпретація мистецтва», методика.

У сучасних умовах реформування загальної середньої освіти в контексті ідей Нової української школи одним із актуальних питань для педагогів мистецтва стають інновації в змісті й методиці викладання мистецьких дисциплін у загальноосвітній школі. Оновлення програм, написання нових підручників відомими й новими авторськими колективами викликає посилену увагу практиків і потребує роз'яснення авторських позицій, методів і прийомів у викладанні

мистецтва у школі, зокрема й музичного мистецтва як однієї зі складових інтегрованого курсу «Мистецтво», що сьогодні є повноцінним предметом нарівні з іншими у ЗНЗ.

Проблематика методики викладання музичного мистецтва, розробка технологій з урахуванням традицій та інновацій досліджувалися в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників Е. Абдулліна, Ю. Алієва, О. Апраксіної, Л. Безбородової, Н. Ветлугіної, Н. Гродзенської, О. Гумінської, О. Лобової, Л. Ма-

сол, О. Олексюк, О. Осенневої, О. Отич, Г. Падалки, О. Пастушенко, Е. Печерської, Г. Рігіної, О. Ростовського, О. Рудницької, Л. Хлебникової, В. Черкасова, Л. Школяр, О. Щолокової та інших. Окреслено підходи до викладання інтегрованого курсу «Мистецтво» в роботах Л. Масол, Е. Белкіної, О. Гайдамаки, О. Калініченко, О. Колотило, О. Просіної, В. Рагозіної, І. Руденко та інших. Водночас, у контексті змін системи загальної середньої освіти, підходи до викладання музичного мистецтва як складової інтегрованого курсу «Мистецтво» оновлюються, з'являються нові технології, які вирішують різноманітні дидактичні, виховні та ін. завдання. Найбільшою є потреба в методиці й технології мистецького навчання учнів 1-х класів. Відповідно, **метою статті** є окреслення основних організаційно-методичних підходів до реалізації змістової лінії «Сприймання та інтерпретація мистецтва» в процесі викладання інтегрованого курсу «Мистецтво. 1 клас».

На сучасному етапі реформування початкової освіти важливим питанням є вдосконалення навчального процесу, який сприятиме формуванню в учнів бажання та вміння вчитися, сприймати, виконувати і творити музику через діяльність самих учнів, пошук і впровадження нових форм і методів навчання, стимулюючих творчу активність учнів, плекання пошани до вітчизняної та зарубіжної мистецької спадщини; формування ключових мистецьких предметних та міжпредметних компетентностей, необхідних для художньо-творчого самовираження в особистому та суспільному житті [9, с. 44].

Постає необхідність пошуку інноваційних ідей, технологій, засобів, форм і методів навчання школярів, що сприятимуть процесу педагогічної взаємодії на уроках мистецтва, які ефективно впливають на естетичне виховання, есте-

тичний розвиток, здібності, дають дітям можливість прилучитися до естетичних цінностей, досягнути духовні цінності людства, котрі, засвоюючись особистістю, «оберігають її від негативного впливу масової культури, агресивної чи недолюбленої реклами, засобів масової інформації, що поширюють ідеї насильства, жорстокості, бездуховності» [3, с. 264].

Урок музичного мистецтва, який є складовою інтегрованого курсу «Мистецтво», – це постійне творче спілкування між мистецтвом (музикою) – вчителем – учнями. Саме тому методика викладання цього предмета має спиратися на закони сприйняття мистецтва і бути спрямована на розвиток здатності дітей сприймати музичні твори, збагачувати свій духовний світ спілкуванням із прекрасним. Головною в методиці викладання музики є не інформативна основа подачі матеріалу, а розвиток здібностей учнів до сприйняття і розуміння мови мистецтва, його ролі в житті людей.

У моделюванні уроку вчитель повинен враховувати низку чинників: будівництва такого художньо-мистецького процесу, щоб уникнути традиційних форм навчання і розвитку тільки репродуктивного мислення в учнів; спрямування освітнього процесу на розвиток музично-творчого потенціалу, виховання потреби в музичній самості; активне конструювання знань та формування умінь, уявлень учнів через досвід їхньої практичної діяльності [9, с. 3].

Звичайно, урок мистецтва повинен мати цілісну структуру, в якій враховано всі види діяльності, використовувати різноманітні методичні прийоми, ігрові технології, форми й засоби навчання.

Продумуючи наповнення уроку, слід враховувати вікові особливості школярів. Беручи до уваги, що молодший шкільний вік – це період підвищеної емоційності, а основні його новоутворення пов'язані з подальшим розвитком і вдосконаленням довільності дій, діяльність учителя музичного мистецтва повинна бути спрямована на формування музичної культури учнів, розвиток музичних здібностей через основні види діяльності – слухання музики, спів, музично-ритмічні рухи,

інсценування пісень, гру на дитячих музичних інструментах тощо.

У цьому віці (6–7 років) дитина вже може усвідомлювати й контролювати свої емоційні стани, спостерігається досить чітка диференціація почуттів (естетичні, моральні, інтелектуальні тощо). У цей же період для дітей характерні вразливість і сугестивність. Розвиваються вольові якості: довільність, наполегливість; формується здатність до мотивованої оцінки, закладаються основи музичного смаку, з'являється бажання висловлювати свої думки про почуте, розмірковувати про засоби музичної виразності, вживаючи деякі музичні та естетичні терміни, що створює передумови для свідомого сприйняття музики.

У учнів формується здатність сприймати й відтворювати ритм музичного твору, виникає інтонаційно-мелодійна орієнтація, розвивається здатність до імпровізації. Під час виконання пісень молодші школярі більш свідомо контролюють своє виконання, можуть відтворити загальний напрям руху мелодії. У цей період в учнів викликає захоплення такий вид роботи, як інсценування пісень. Учні виконують ролі різної складності, запам'ятовують певний обсяг тексту, виявляють творчу ініціативу, охоче відтворюють рухи та дії, наслідують тварин, передають жестами й мімікою людські емоції.

Та хоч якою різноманітною є діяльність учнів на уроці мистецтва, вона не може розгортатися поза пізнанням закономірностей розвитку мистецтва, особливостей його образної мови, розвитку художньо-образного мислення, що досягається застосуванням спектру методів.

Методами навчання на уроках мистецтва (блок «Музичне мистецтво») є як загальнодидактичні, так і специфічні, притаманні саме цьому предмету. До **загальнодидактичних методів** ми відносимо:

- *методи за джерелами передачі й характером сприйняття інформації* (С. Петровський, Е. Галант): словесний (пояснення, розповідь, бесіда, робота з підручником), наочний (ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження), практичний (музич-

ні вправи, розспівки, спів, створення ілюстрацій);

- *за характером пізнавальної діяльності* (репродуктивні, продуктивні, пояснювально-ілюстративні, частково-пошукові, евристичні, дослідницькі);
- *за призначенням* (придбання знань, формування умінь і навичок тощо).

До **специфічних методів**, притаманних саме предмету музичного мистецтва, відносимо:

- *метод музичного узагальнення*, спрямований на організацію засвоєння учнями теми уроку, має узагальнюючий характер і поєднує усі форми й види занять;
- *забігання наперед і повернення назад* до пройденого матеріалу, завдяки чому у свідомості учнів створюється цілісне враження про музичне мистецтво [1, с. 126];
- *метод емоційної драматургії*, пов'язаний із урахуванням специфічних умов роботи в певному класі, з певним складом учнів [1, с. 125];
- *метод художньо-педагогічної драматургії*, спрямований на вирішення завдання емоційного впливу на учнів [6, с. 60–61].

Одним із видів діяльності на уроці музичного мистецтва, спрямованим на розвиток здібностей активно сприймати музику, аналізувати та інтерпретувати її є **сприймання музичного мистецтва**. У типових освітніх програмах (авт. колект. під кер. О. Я. Савченко; авт. колект. під кер. Р. Б. Шияна) цей вид діяльності представлений змістовою лінією «Сприймання та інтерпретація мистецтва», яка спрямована на пізнання цінностей, що відображають твори мистецтва. Як зазначено в програмах, «її реалізація передбачає розвиток емоційної сфери учнів, збагачення естетичного досвіду, формування в них умінь сприймати, аналізувати, інтерпретувати, оцінювати мистецтво, виявляючи до нього емоційно-ціннісне ставлення» [9, с. 44]; формування уявлень про можливість і способи впливати на свій емоційний стан завдяки сприйманню творів мистецтва [10, с. 71].

Як зазначає М. Вовк, сприймання музики є самостійним видом діяльності на уроці. У методичній літературі воно

визначається як слухання або слухання – сприймання; ці поняття нерідко фігурують як ідентичні [2, с. 95]. Слухання музики дозволяє молодшим школярам емоційно й усвідомлено сприймати музику. Вони вчаться інтерпретувати музичні образи в процесі слухання інструментальної та вокальної музики. Для розвитку здатності до сприйняття музики потрібні і зовнішні (музика, яка звучить), і внутрішні (психологічні) умови. Крім того, потрібен період накопичення музичного досвіду. Таке накопичення найбільш ефективно відбувається в процесі активної участі в музичній діяльності – під час співу, гри на інструменті, слухання музики.

Сприймання – складний процес, в основі якого закладена здатність чути, розуміти, переживати музичний твір, емоційно реагувати, відгукуватися на нього і внутрішньо уявляти його звучання [7, с. 38–56]. Слухаючи музику, дитині доводиться весь час проводити різні логічні операції: порівнювати, об'єднувати, узагальнювати. До того ж, слухання музики дозволяє познайомити дітей з більш складною музикою в порівнянні з тією, яку вони виконують самі. Діти отримують можливість почути великі вокальні, інструментальні, оркестрові твори відомих композиторів у хорошому виконанні.

Сприйняття музики першокласниками починається з розпізнавання емоцій, які викликає зміст музичного твору. Для розвитку емоційної чуйності школярів і образно-асоціативного мислення вчителів варто використовувати можливості різних видів мистецтв (образотворчого мистецтва, літератури, театру, кіно) і відповідні методи в ході організації сприймання та обговорення музики.

Завдання слухання музики в школі – підготувати ґрунт для розвитку тієї вищої культури сприйняття, при якій воно спирається на здатність емоційно відгукуватися на музичні явища й естетично оцінювати їх.

Існують різні погляди на поетапність ознайомлення з творами музичного мистецтва. Так, науковці наголошують, що слухання музики доцільно проводити за *етапами*. Серед таких: вступна бесіда; виконання твору; бесіда про

прослуханий твір; повторне слухання (О. Апраксина). Л. Безбородова умовно виділяє наступні етапи в організації сприймання твору: вступне слово вчителя; виконання твору; бесіда про прослуханий твір; аналіз твору; повторне слухання. Н. Гродзенська сприймання музики порівнює з формою сонатного алегро й виділяє п'ять етапів засвоєння музичного твору, а саме: вступ – вступне слово вчителя; експозиція – слухання музичного твору; розробка – аналіз прослуханої музики; реприза – слухання на новому рівні; кода – повторення.

Як бачимо, в практиці склалася певна логічна послідовність дій вчителя в організації слухання музики. Погоджуючись із зазначеними вище етапами, виділяємо наступні: вступне слово вчителя; власне сприймання музики (слухання твору); аналіз-інтерпретація музичного твору; повторне сприймання твору (слухання твору). Коротко розглянемо кожний етап.

Вступне слово вчителя. Може бути у формі розповіді (якщо потрібно повідомити учням нові знання) або бесіди (якщо вчитель апелює до знань, життєвого і художнього досвіду учнів). Дуже часто вступне слово вчителя поєднує і бесіду, і розповідь. Вступне слово має бути лаконічним, емоційним і образним. Обсяг вступного слова, що спрямовує сприймання, і обсяг самого твору слід дозувати і за часом сприймання, і за змістом, складністю музики залежно від здібностей, підготовки та психічного стану учнів. О. Ростовський акцентує, що функція вступного слова полягає в тому, щоб забезпечити учнів необхідними знаннями про твір, активізувати емоційно-образну сферу школярів, тобто створити відповідну художньо-естетичну установку на сприймання музичного твору [8, с. 308].

Запитання або завдання, що ставить учитель на цьому етапі (перед слуханням музичного твору), направлені на активізацію процесу сприйняття музики учнями, вони носять інтегрований характер і актуалізують життєвий і художній досвід учнів. Так наприклад, у підручнику «Мистецтво. 1 клас» (авт. О. В. Калініченко, Л. С. Аристова) пропонуються такі орієнтовні запитання і завдання (прикладі дано

для декількох навчальних тем): «Яких звірів і птахів можна уявити, слухаючи музику?» (В. Подвала «Музичні загадки» с. 10); «Порівняй музику творів про іграшки. Які настрої вони передають? Добери кольори до п'єс» (П. Чайковський. «Хвороба ляльки», «Нова лялька», «Марш дерев'яних солдатиків», с. 14); «Як композитор передав настрої пташки? Чи можна під цю музику марширувати? Якими звуками композитор передав ходу ведмедика?» (Е. Гріг. «Пташка»; Д. Шостакович. «Ведмідь», с. 18); «Про який дощик тобі розповіла музика? Як вона звучала – гучно чи тихо? Як іще ти можеш назвати цей твір? У яких кольорах ти можеш уявити музичні п'єси?» (М. Парцхаладзе. «Осінній дощик»; В. Косенко. «Пасторальна», с. 22) тощо [4].

Однак традиційну логіку організації сприймання можна порушити – запропонувати учням прослухати музичний твір без оголошення його назви й самостійно придумати назву твору. Так учнів стимулюють самостійно проаналізувати засоби виразності і співвіднести їх із своїми асоціаціями, поділитися враженнями з іншими, що може стати початком жвавого обговорення у класі.

Власне сприймання музики (слухання твору). На цьому етапі учитель має звернути увагу учнів, що музичні твори важливо слухати в тиші, під час слухання музики не можна розмовляти, підносити руки вгору, займатися сторонніми справами – нехай учні самостійно визначають такі правила у грі «Якщо вчинимо так, що буде результатом?» (наприклад, «якщо будемо голосно розмовляти, тоді що станеться?» – не почуємо музики, заважатимемо іншим тощо). Для наголошення правил слухання музики в ігровій формі можна застосувати прийом дидактичного театру (учитель, демонструючи зображення Чарівниці Гармонії, від її імені розповідає учням про правила слухання музики): «Ой, можливо ми про щось забули, Чарівниця Гармонія хоче нам про щось нагадати!» Чарівниця Гармонія: «Я хочу відкрити вам секрет слухання музики: перед слуханням музики треба сісти зручніше, руки покласти на коліна або на парту; слухаючи музику, не можна розмовляти чи щось запитувати, музику треба слухати

в повній тиші, інакше вона образиться і зникне; слухати треба дуже уважно, не відволікатися. Отже, слухайте уважно!»

Аналіз-інтерпретація музичного твору. Поняття «аналіз-інтерпретація» музичних творів було уведено автором Концепції загальної мистецької освіти Л. Масол у зміст програми інтегрованого курсу «Мистецтво» для початкової школи. Автор акцентує, що «принципового значення набуває пошук учнями в мистецтві особистісно значущих смислів, співзвучних власному досвіду, а не так званий «об'єктивний» аналіз музикознавчого характеру, який зазвичай демонструє учням учитель» [5, с. 348].

У процесі такої роботи учні набувають досвіду художньо-творчої діяльності, оволодівають знаннями, уміннями і навичками, необхідними для сприймання музики. У процесі аналізу повніше розкривається зміст творів, їхня художня краса й неповторна своєрідність, посилюється емоційний вплив музики. Бесіда з учнями після першого слухання музичного твору повинна дати їм можливість виявити свої враження від прослуханого, висловитися з приводу твору, а також поділитися музичним досвідом – знаннями інших музичних творів.

На цьому етапі учні дають відповіді на запитання, які були поставлені перед прослуховуванням музичного твору. Учитель також ставить додаткові запитання і дає завдання, спрямовані на розширення в учнів емоційного ставлення до музики на основі власного сприйняття, розвиток здатності запам'ятовувати музичний твір і робити його аналіз-інтерпретацію. Наприклад: «Порівняй прослухані твори й поміркуй, як виникають музичні звуки» (с. 6); «Знайди на малюнку героїв «Музичних загадок» В. Подвали (с. 10); «Уяви, що ти перетворився на ведмедика. Покажи, як він ходить і співає» (с. 18); «Проплескай у долоні ритм танців» (с. 26) тощо [4].

Система запитань і завдань, яка допомагає учням сприйняти твір, має реалізуватися в діалозі й спонукати до творчого прочитання музичного змісту. Запитання на уроці можуть ставитися не лише у вербальній формі, а й виражатися у жесті, акосванні, в реакції вчителя та дітей на якість виконання тощо.

Важлива правильна спрямованість запитань – не загострювати увагу на деталях, а спрямовувати учнів до їхнього внутрішнього світу, почуттів і вражень, породжених музикою. Важливо не лише поставити доцільне запитання, а й почути відповідь, оцінити її оригінальність, суперечливість, особистісне забарвлення тощо.

Оскільки діти відчувають труднощі в добиранні потрібних слів для передачі своїх вражень від музики, щоб спонукати їх до активнішого усвідомлення музики, розширення словникового запасу, у підручнику уведено певні запитання-завдання від казкових героїв. Наприклад, для відповіді на запитання «Як потрібно виконувати гопак?» є слова-підказки: схвильовано, радісно, свято, сумно, спокійно, бадьоро (с. 27) [4].

Повторне сприймання твору (слухання твору). Під час повторного слухання твору учням можна давати творчі завдання для практичної діяльності. Наприклад: «Придумай танцювальні рухи та виконай їх під музику» (с. 26); «Створи інструментальний супровід до прослуханої музики» (с. 31); «Пофантазуй і виконай танець сніжинок» (с. 50) тощо [4].

Висновок. Доцільно і виважено організований процес сприйняття музичного твору на уроці спрямований на формування компетентностей і художньо-естетичний розвиток вихованців (креативність, художньо-образне мислення) та навичок сприймання – чуйності до музики, вміння самостійно аналізувати почуту музику, здатність висловлювати свої враження від музики словами та іншими художньо-естетичними засобами, тим самим сприяючи вихованню особистості, культури слухання музичних творів, духовному вдосконаленню дитини й розвитку її інтелекту.

Подальшого розвитку потребують окреслення організаційно-методичних підходів до реалізації інших змістових ліній курсу «Мистецтво. 1 клас»: «Художньо-творча діяльність», «Комунікація через мистецтво».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллин Е. Б., Николаева О. В. Теория музыкального образования : учебник для студ. высш. пед. учеб. завед. – Москва : Изд. центр «Академия», 2004. – 336 с.

2. Вовк М. В. Методика музичного виховання молодших школярів. – Івано-Франківськ, 2007. – 264 с.

3. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України; головний редактор В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 140 с.

4. Калініченко О. В., Аристова Л. С. Мистецтво. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти. – Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. – 128 с.

5. Масол Л. М. Загальна мистецька освіта: теорія і практика : монографія. Київ : Промінь, 2006. – 432 с.

6. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Белкіна Е. В., Калініченко О. В., Руденко І. В. Методика навчання мистецтва у початковій школі : посібник для вчителів. – Харків : Веста: Видавництво «Ранок», 2006. – 256 с.

7. Орлов Г. А. Психологические механизмы музыкального восприятия // Вопросы теории и этики музыки. – 1990. – Вып. 2. – 244 с.

8. Росто́вський О. Я. Теорія і методика музичної освіти : навч.-метод. посібник. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 640 с.

9. Типова освітня програма. авт. колективу під керівництвом Савченко О. Я. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>

10. Типова освітня програма. авт. колективу під керівництвом Шиян Р. Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>

REFERENCES

1. Abdullin, E. B., & Nikolaeva, O. V. (2004). *Teoriia muzychnoi osvity* [Theory of music education]. Moscow: Vyd. tsentr «Akademii».
2. Vovk, M.V. (2007). *Metodyka muzychnoho vykhovannia molodshykh shkoliariv* [Methodology of musical education of primary schoolchildren]. Ivano-Frankivsk.
3. Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter.
4. Kalinichenko, O.V., & Arystova, L.S. (2018). *Mystetstvo. Pidruchnyk integrovanooho kursu dlia 1 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [Art. Textbook for integrated course for 1 class of general secondary education]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Osvita».
5. Masol, L. M. (2006). *Zahalna mystetska osvita: teoriia i praktyka* [General artistic education: Theory and practice]. Kyiv: Promin.
6. Masol, L. M., Haidamaka, O. V., Bielkina, E. V., Kalinichenko, O. V., & Rudenko, I. V. (2006). *Metodyka navchannia mystetstva u pochatkovii shkoli* [Methodology of teaching art in primary school]. Kharkiv: Vesta: Vydavnytstvo «Ranok».
7. Orlov, G. A. (1990). *Psikhologicheskie mekhanizmy muzykal'nogo vospriiatia* [Psychological mechanisms of musical perception]. Voprosy teorii i etiki muzyki, 2.
8. Rostovskyi, O. Ya. 2011. *Teoriia i metodyka muzychnoi osvity* [Theory and methodology of musical education]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan.
9. Savchenko, O. Ya. (Ed.). *Typova osvithna prohrama* [Typical educational program]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.
10. Shyian, R. B. (Ed.). *Typova osvithna prohrama* [Typical educational program]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2018 р.